

LITERATURĂ, TEATRU

CZU: 82.0

MATEI CĂLINESCU: CONCEPTUL DE (RE)LECTURĂ

Diana DEMENTIEVA

Universitatea de Stat „Dimitrie Cantemir” din Chișinău

Textul reactualizează principalele aspecte semantice ale conceptului călinescian de (re)lectură, raportându-l la un cadru istorico-teoretic european și românesc mai larg, cel al teoriei receptării. Realizând o interpretare sintetizatoare a ideilor precedente la tema lecturii, M.Călinescu proiectează, în lucrarea sa, o proprie poziție de misit față de ceea ce numim fenomenul receptării, pe care îl circumscrie activității de (re)lectură. Evidențiind inovațiile teoreticianului, articolul caută să probeze actualitatea re-interpretării temei pentru evoluția literaturii și dezvoltarea teoriei literare în contextul cercetării științifice naționale, dar și prin raportarea la tendințele universale ale fenomenului vizat.

Cuvinte-cheie: *lectură/(re)lectură, lectură dublă, lectură virginală, cititor real/concret, cititor implicit, autor, operă literară, lizibilitate, receptare.*

MATEI CALINESCU: THE CONCEPT OF (RE)READING

The text states some opinions referring to the main aspects of the (re)reading concept of M.Călinescu, related to an European and Romanian historical and theoretical context in terms of the reader response literary theory. Realizing a synthesis of the previous theses on this topic, M.Călinescu, by his work, projects his own middle position to what we call the phenomenon of reception that he submits to the (re)reading activity. Addressing the theoretician's innovations, the article intends to demonstrate the nees of interpreting and updating the subject of the re-reader in order to support the evolution of literature and the development of literary theory in the context of national scientific research, and also to the universal tendencies of the phenomenon concerned.

Keywords: *reading/(re) reading, double reading, virginal reading, real/concrete reader, implied reader, author, literary work, readability, reception.*

Introducere

Actualitatea indubitabilă a conceptului călinescian de (re)lectură în contextul teoriei literare românești și europene este determinată de tendințele moderne ale științei literaturii la nivel global. Componentele triadei *scriitor – operă – cititor* s-au bucurat de un interes aparte al teoreticienilor, începând cu secolul al XVIII-lea, atunci când teoria literară s-a autodefinit ca disciplină cu statut de știință. La începutul secolului al XX-lea, preocuparea pentru *scriitor* a dominat. În următoarele decenii s-a atestat o deplasare de accent de pe *scriitor* pe *operă*. În cele din urmă, spre sfârșitul secolului, noua tendință literară a trecut prin procesul de conștientizare a așa-zisului fenomen „moartea autorului” (termenul lui R.Barthes). Afirmția a fost înțeleasă mai târziu ca una pripită, de vreme ce interesul pentru autor a revenit constant. Instanța auctorială nu poate fi exclusă totalmente din ceea ce numim creație literară, doar că la momentul actual este privită din perspectiva cititorului și a lecturii, astfel că accentul se deplasează de pe *operă* pe *receptor*. Observăm că teoria receptării se dezvoltă ca o reacție ideologico-teoretică la discursurile structuraliste și ale științei literare imanentiste. Dar, la o etapă primară, „problemele receptării au apărut odată cu primele reflecții asupra poeziei (...) acestea au căpătat, însă, pentru prima dată, statutul de probleme fundamentale ale meditației estetice la Kant” [1, p.9].

În acest cadru teoretic, conceptul lui M.Călinescu de *(re)lectură*, dezvoltat de autor în lucrarea sa *A citi, a reciti. Către o poetică a relecturii* (2003), reprezintă un răspuns, relevant la nivel național, dar și mondial, la necesitățile timpului și un apel de mobilizare în susținerea dezvoltării teoriei literare ca disciplină prin care se realizează și se interpretează/concretizează creația artistică. De fapt, intitulată, în versiunea sa inițială, *Rereading* (1993), lucrarea a apărut pentru prima dată la Londra, într-un context teoretic fertil al teoriei receptării. Astfel, adusă peste zece ani în spațiul teoretic românesc, cu o traducere în limba română de V.Stanciu, cercetarea a reprezentat o inovație și, probabil, un răspuns afirmativ la întrebarea lui I.Fărnuș: „De ce nu avem o teorie a receptării?” [2, p.16] sau chiar un studiu paralel pentru lucrarea *Receptarea poetică*, semnată de E.Mihăilă în 1980. M.Călinescu preferă ca material demonstrativ proza, susținând că „lectura poeziei este o altă problemă, care merită un tratament aparte” [3, p.293].

Parcursul istorico-teoretic al ideii de receptare literară

Așa cum s-a menționat deja, primele discuții despre receptarea operei de artă, fără ca acest fenomen să fie definit în termeni științifici, apar încă la Platon și Aristotel [4, p.417- 418], dar în accepția sa modernă acesta se datorează studiilor Școlii de la Konstanz din anii '70 ai sec. al XX-lea, al cărei reprezentant, H.-R. Jauss, este considerat și fondatorul esteticii receptării. Se cer a fi menționate și meritele lui W.Iser, care introduce conceptul de „cititor implicit”, ale lui U.Eco cu al său „cititor model”. Este extrem de relevantă, de asemenea, activitatea lui R.Barthes, susținătorul relecturii, precum și a altor teoreticieni din spațiul european sau anglo-american.

În spațiul teoretic românesc studiile și interesul pentru teoria receptării au apărut relativ târziu, M.Călinescu fiind un pionier în acest sens. Conștientizarea existenței unui destinatar la capătul opus al discursului literar-artistic (mai întâi de către autorul-scriitor, mai apoi de către interpreți, critici, teoreticieni) începe încă în *Cuvântul către cititori* la Dosoftei [5, p.40]. Ideea este continuată de M.Costin, care ia în discuție „particularitățile actului receptării de către cititor” [5, p.41]. Mai târziu, D.Cantemir susține că „nivelul priceperii emotive a frumosului artistic e în dependență nu numai de caracterul operei create, ci și de posibilitățile intelectuale, de gradul sensibilității și culturii estetice ale consumatorului de artă” [5, p.45]. În perioada din prima jumătatea a secolului al XVIII-lea, D.Gusti anticipă ideea identificării cititorului cu poezia [5, p.48]. Drept rezultat, în primele decenii ale secolului al XIX-lea apare, în preocupările cărturarilor, și problema funcției sociale a artei, ceea ce ar reprezenta o conceptualizare puerilă a *cititorului real (concret)* [5, p.49]. Punctul culminant în această înșiruire cronologică a evoluției conceptelor de cititor și lectură reprezintă poziția teoretică a lui I.E. Rădulescu: „Poezia își are limba ei, ca și toate celelalte științe și meșteșuguri și, ca să o înțelegi, trebuie să o înveți” [5, p.50-51].

Dintre multiplele lucrări semnate de M.Călinescu, *A citi, a reci. Către o poetică a (re)lecturii* servește un important punct de reper în domeniul pe care îl abordează sistematizând și creând argumente teoretice inovatoare. De asemenea, lucrarea, așa cum s-a văzut mai devreme din încercarea de a prezenta cronologic evoluția unei teorii a receptării printre cărturarii, scriitorii și apoi teoreticienii români, se consideră a fi una dintre primele cărți de conceptualizare a hermeneuticii literare. Celelalte încercări, precum cea a lui P.Cornea în *Interpretare și raționalitate*, au fost categorisite drept mai puțin relevante din punctul de vedere al instrumentelor folosite – străine contextului de interpretare (ideologice sau psihologice). În schimb, abordarea lui M.Călinescu rezidă în folosirea unui instrumentar adecvat hermeneuticii literare, pe care o rezumă la activitatea de *(re)lectură*.

Principalele premise ale conceptului călinescian de (re)lectură

Maniera în care M.Călinescu a interpretat fenomenul receptării se subordonează propriului concept de *(re)lectură*, apoi și celui de *re-scriere*. Inspirându-se din modelul lui Henry James, din *Viața particulară* (nuvelă pe care o analizează în paginile cărții sale), autorul însuși a dezvoltat indicii hermeneutici centrali ai lucrării sale, provocându-l pe cititor să re-citească, să divulge „secretivitatea” [3, p.248]. Probabil că analiza acestei nuvele, încadrată în structura studiului său, reprezintă o cheie de lectură, o deconspirare a tainei, a enigmei despre care chiar teoreticianul susține că unii autori o „dăruie” cititorilor inițiați spre interpretare.

Noile descoperiri din domeniul științelor cognitive demonstrează existența unor neuroni-oglină, care ne fac să simulăm în mintea noastră ceea ce vedem la alții. Presupunem că simulăm și ceea ce citim, ne identificăm cu personajele, instanțele narative, interpretăm ceea ce citim. Astfel, cititorul ca interpret, actor, inter-

pret al textului este de fapt un re-cititor, re-scriitor. Pornind de la aceste explicații, vom continua să analizăm conceptul lui M.Călinescu din această perspectivă. Vom interpreta ceea ce a citit savantul, nouă revenindu-ne rolul re-cititorului însuși apoi și cel al re-scriitorului.

Cu toate că atunci când vorbim de (re)lectură și re-cititor avem în vizor receptarea și interpretarea literaturii artistice și nu pe cea critică sau teoretică, totuși prin explicațiile ulterioare articolul respectiv va reprezenta, în termenii călinescieni, un exercițiu practic de (re)lectură. S-ar părea că prima lectură a acestui studiu a generat mai multe întrebări decât până la ea, ceea ce presupune necesitatea stridentă a re-citirii, realizată în urma studierii și consultării mai multor surse cu care intertextualizează autorul.

„Definiția conceptului de cititor suferă ori de câte ori se evită realizarea unei diferențe între diversele ipostaze în care apare: actualizat, virtual sau real. Perceput ca „persoană”, „funcție”, „competență”, „strategie textuală”, conceptul de cititor nu admite o explicație exhaustivă și aceasta se datorează tocmai naturii sale ambivalente, el fiind, în același timp, trăitor în ficțiune (cititorul ideal, implicit, model) și în istorie (cititorul real, concret)” [2, p.37], cel din urmă exponent este re-cititorul lui M.Călinescu.

Re-cititorul lui Călinescu nu este sinonimul *cititorului implicit* sau al celui *model*, acestea din urmă reprezentând niște strategii textuale, instanțe narrative determinate nu de intenția lectorială, dar tot de cea auctorială. Cititorul real acceptă jocul propus de către scriitor – rolul cititorului implicit – pentru a pătrunde eficient în structura textului la toate nivelurile, acesta este o cheie de lectură oferită receptorului. Identificarea cititorului concret cu proiecția/ogîndirea sa textuală, anume – cititorul implicit, reprezintă succesul (re)lecturii. Doar re-citind receptorul poate ajunge să stabilească corespondențe, să se autoidentifice cu „clonul” său intratextual. În termenii lui H.-R. Jauss, complementaritatea, contopirea celor două „orizonturi de așteptare”: a cititorului și a scriitorului într-un punct strategic textual – cititorul implicit – asigură lizibilitatea operei, dar nu și succesul ei ca valoare estetică (ne referim mai jos la acest aspect) [6, p.56].

M.Călinescu recunoaște că apelează la metafora „bântuirii” când se gândește la cele trei aspecte posibile de realizare ale (re)lecturii: 1) textele ne bântuie memoria, ne obsedează; 2) textele bântuie alte texte, o manifestare a intertextualității; 3) noi bântuim textele. Triplul aspect al (re)lecturii sau metafora „bântuirii” reprezintă un fir roșu prin cele aproximativ 400 de pagini ale studiului.

Explicate inițial ca două procese distincte, *lectură* și *(re)lectură* ajung în unele puncte ale analizei să se apropie, definindu-se una prin cealaltă, sau chiar să se suprapună. Notăm în cele din urmă că poziția lui M.Călinescu nu este una extremistă ca și în cazul lui R.Ingarden, exponentul paradigmei clasice a lecturii lineare/ideale, sau al lui R.Barthes, care exclude ideea de primă lectură [7, p.47]. Conceptul de (re)lectură este o sinteză constructivă a tezelor anterioare studiului – o (re)lectură a acestora și apoi o re-scriere care optează prin argumente și exemple convingătoare pentru ambele concepte coexistente. Soluția pentru a demonstra și ilustra poziția integratoare a teoreticianului s-a regăsit într-un simplu amănunt ortografic – (re)lectură.

Explicarea primară a dublului fenomen poate fi următoarea: lectura este parcurgerea rapidă a unui text linear pentru prima oară, iar (re)lectura – parcurgerea lentă a aceluiași text pentru a doua, a treia oară, a *n* oară, deci repetarea lecturii și schimbarea de percepție pe care le aduce cu ea. Un proces cu o finalitate structurală, reflexivă și autoreflexivă. Dacă a citi are un singur sens – linear, atunci a re-citi – cel de a merge înainte și înapoi. Fiecare dintre ipostazele (re)lecturii sunt unice/individuale. O carte re-citită peste o perioadă nu mai este pentru noi aceeași carte. Aceste fluctuații sunt determinate de experiența cititorului care are capacitatea de a se lărgi într-o măsură mai mare sau mai mică, în funcție de motivația acestuia. Aici se merită de specificat că M.Călinescu nu se referă limitat doar la experiența estetică, fapt pentru care este criticat H.-R. Jauss, dar și la cea socială, culturală, chiar și biologică.

Dacă prima lectură oferă incontestabil un efect al plăcerii prin descoperirea senzaționalului, a subiectului, a emoțiilor, (re)lectura ne ajută să înțelegem tehnica autorului, re-cititorul obține o satisfacție mai rafinată și mai surprinzătoare de fiecare dată [3, p.18]. În general, întreaga interpretare a scriitorului cu privire la conceptul său de (re)lectură poate fi subsumată la câteva dihotomii. Prima lectură a unui text este un proces linear-temporal, a doua lectură permite re-cititorului să perceapă fiecare parte a lucrării în cadrul unei cunoașteri simultane, spațiale a întregului [3, p.31]. Aceste două tipuri de lectură nu pot fi percepute independente, fiind complementare.

În unele împrejurări, pentru cititorii cu o capacitate a minții impunătoare [3, p.33], prima lectură poate deveni o lectură dublă, generată din încercarea de a construi textul pe măsura receptării lui [3, p.32]. Această

primă (dublă) citire impune două tipuri diferite de atenții și interese în sens diacronic și sincron. Astfel, prima lectură–dublă este mai lentă decât prima lectură–unică, din cauza detaliilor și a efortului focalizat în ambele sensuri din partea cititorului. Tipul acesta de lectură este văzut ca soluție pentru a scăpa de „cercul hermeneutic” (pentru a înțelege întregul textului, trebuie să ai o înțelegere prealabilă a părților, dar ca să înțelegi fiecare parte este necesară o înțelegere prealabilă a întregului). Prima lectură (dublă) înglobează citirea lineară și pe cea circulară (re-citirea).

Caracterul circular al (re)lecturii este condiționat de specificul obiectului lecturat: opera literar-artistică. Literatura și muzică sunt numite de G.-E. Lessing artele succesiunii, iar pictura, sculptura și arhitectura – artele simultaneității. V.Nabokov găsește o explicație legată și de natura omului: „Nu avem un organ anatomic (cum e ochiul în cazul picturii) care să cuprindă întregul” [8, p.3]. Astfel, parafrazându-l pe R.Ingarden, determinăm că temporalitatea obiectului estetic literar este o particularitate de care nu putem scăpa.

Dimensiunea temporală a operei determină inclusiv variabilitatea și unicitatea fiecărei (re)lecturi în parte. „Două concretizări ale aceleiași opere, fie chiar aparținând aceluiași cititor, nu vor fi niciodată identice, în primul rând din cauza dimensiunii temporal-istorice în care se desfășoară orice lectură. Din această perspectivă fiecare act de lectură este absolut individual” [3, p.42]. Concretizarea estetică a unei opere necesită în mod inevitabil cooperarea din partea cititorului, această funcție a receptorului combate argumentul precum că opera de artă literară există dintr-o dată în toată amploarea ei, pentru că toate părțile lucrării sunt deja scrise.

Cronologic, etapele de primă lectură și apoi (re)lectură pot fi anticipate de o lectură virginală: înainte de a se apropia de un text, cititorul are anumite așteptări, apărute din familiarizarea cu genul de scriere și alte supoziții privind cartea în chestiune. În acest punct, lectura virginală se identifică cu „orizontul de așteptare” al lui H.-R. Jauss. Fondatorul teoriei receptării substituie prioritatea temporală a primei lecturi cu prioritatea estetică a (re)lecturii. Adevărata problemă nu este în a determina prioritatea cronologică a lecturii și (re)lecturii, ci în a înțelege care dintre ele ne oferă posibilități de apreciere mai sigure și care generează o evaluare estetică productivă, creatoare. Situat între cele două poziții contradictorii, pe de o parte R.Ingarden cu a sa lectură primă/lineară/solitară/continuă/ideală, iar de cealaltă parte R.Barthes cu re-citirea percepută ca pe o componentă pre-determinată fenomenului literar, M.Călinescu admite ambele posibilități, susținând existența a două tipuri de texte: *texte de citit* și de *texte de scris*, care, la rândul lor, presupun automat două modele de lectură: *lectură singulară/pasivă/lineară* și, respectiv, *lectură activă/productivă*, adică (re)lectura.

Un alt aspect pe care îl analizează M.Călinescu în raport cu termenul de (re)lectură este paradoxul lizibilității. Ca să capteze interesul cititorului, opera trebuie să fie în același timp accesibilă în așa fel încât receptorul să nu-și piardă interesul în procesul lecturii, dar și dificilă pentru a-l incita și captiva [3, p.254]. W.Iser susține că opera este o structură lacunară intenționată de către autor [9, p.115-116]. Valoarea estetică a unei lucrări nu rezidă în caracterul ei lizibil, ci, dimpotrivă, în nefamiliaritatea acesteia. Lizibilitatea este inamicul (re)lecturii. Pornind de la aceste explicații, M.Călinescu consideră *În căutarea timpului pierdut* cea mai recitibilă operă din literatura universală, iar din contextul românesc pe cea a lui M.I. Caragiale, *Craii de Curtea-veche*. O pagină citită din această carte consumă cantitatea de atenție pe care ar cere-o un roman lizibil.

Istoria literaturii se împarte în două perioade: etapa *lecturii intensive* (oamenii re-citeau puține texte: Biblia, textele religioase) și cea a *lecturii extensive* (variata, de divertisment) [3, p.97]. Nu putem însă afirma cu desăvârșire că astăzi nu lecturăm intensiv, literatura modernistă și postmodernistă este un argument în acest sens. Astăzi cele două tipuri de lectură coexistă așa precum există două tipuri de texte care le generează.

Concluzii

Varietatea noțiunilor (lectură, (re)lectură, prima lectură (dublă), lectură virginală) care desemnează lectura ca fenomen intrinsec creației literare ar putea fi înțeleasă aplicând o operație sintetizatoare-formatoare, poziția pe care M.Călinescu o adaptează și ca strategie a lucrării sale: înțelegem că toate aceste tipologii reprezintă doar niște grade ale actului sau procesului co-creator de interpretare, nu a celui simplu de citire. Cititorul este liber (de fapt, condiționat de orizontul său de așteptare, motivație intrinsecă, scop ș.a.m.d.) de a se opri la orice etapă a acestui parcurs de re-scriere prin (re)lectură.

În *Epilogul* lucrării sale, M.Călinescu recunoaște că ideea acestei cărți i-a venit din dorința de a demasca secretele cărților citite [3, p.287]. Datorită numeroaselor reflecții, savantul reușește să clarifice misterul care îndeamnă la re-citire. „Cărțile studiate și analizate de M.Călinescu învie, prin cartea sa, în sufletul nostru.

(...) Recitirea poate fi, dacă e practică cum ne-a învățat M.Călinescu, un mijloc de a ne recăpăta trupurile la judecata de apoi a cititului veritabil" a declarat H.-R. Patapievici [10]. Însuși autorul afirmă că „lectura literară implică întotdeauna un coeficient mai mare sau mai mic, conștient sau mai puțin conștient de introspecție sau de lectură de sine. În acest sens ea are și o dimensiune autobiografică. Teoria lecturii, oricât aspiră la un ideal de impersonalitate, nu poate fi nici ea străină de introspecție, și deci de autobiografie”. Învățăm de la M.Proust că, citind, devenim cititorii propriului sine, iar opera e doar un instrument optic [3, p.39], un prototip al universului, al „textului infinit” [7]. Deci, (re)lectura este întotdeauna intertextuală/intratextuală și interumană/intraumană.

În fine, înțelegerea termenului lui M.Călinescu deschide cel puțin în două sensuri: unul așa cum este dezvoltat de către autor în lucrarea sa, cu sensul de lectură ca *(re)lectură*. Aceasta anulează ideea de receptare dintr-o singură lectură, „lectură unică”, lineară. În privința cititorului, opera literară este oarecum sceptică și mereu ironică. Îndoiala și ambiguitatea sensurilor generează multiple posibilități de interpretare, decelabile doar la *(re)lectură*.

Iar în cel de-al doilea sens, mai larg, conceptul călinescian de *(re)lectură* este înțeles ca reînțoarcere la teoria receptării. Apărută în contextul teoretic european, ideea de receptare a rămas mult timp fără ecou în exegeza literară românească. În Occident, fenomenul receptării s-a dezvoltat alături de așa teorii, precum feminismul, deconstructivismul, post-freudismul, datorate indeterminismului și subiectivismului culturii postmoderne de după cel de-al Doilea Război Mondial. Studiul lui M.Călinescu constituie o imagine de sinteză, care înglobează tendințele mondiale ale fenomenului, înscriind o pagină importantă în istoria teoriei literare românești.

Referințe:

1. MIHĂILĂ, E. *Receptarea poetică*. București: Eminescu, 1980. 218 p.
2. FĂRMUȘ, I. *Privind înapoi, cititorul. Ipostaze ale lectorului în proza românească*. București: Cartea Românească, 2003, p.7-63. ISBN: 978-973-23-3019-7
3. CĂLINESCU, M. *A citi, a (re)citi. Către o poetică a (re)lecturii* – cu un capitol inedit despre Mateiu, I. Caragiale (2002), trad. din lb. engleză de Virgil Stanciu. Iași: Polirom, 2003. 405 p. ISBN: 973-681-175-1
4. GRATI, A. *Dicționar de teorie literară. 1001 de concepte operaționale și instrumente de analiză a textului literar*. Chișinău: ARC, 2018. 554 p. ISBN: 978-9975-0-0160-1
5. MELNIC, T. *Teoria literară..* Chișinău: CEP USM, 2010, p.3-60. ISBN: 978-9975-71-024-4
6. JAUSS, H.-R. *Experiența estetică și hermeneutica literară*. București: Univers, 1983. 502 p.
7. BARTHES, R. *Plăcerea textului. Roland Barthes despre Roland Barthes. Lecția: Eseu.* / Traducere de Marian Papahagi și Sorina Danaïla. Chișinău: Cartier, 2006, p.7-57. ISBN: 978-9975-79-400-8
8. NABOKOV, V. *Lectures on Literature*. San Diego: Bruccoli Clark; Harcourt, Inc., 1982.
9. ISER, W. *Actul lecturii. O teorie a efectului estetic.* / Traducere din limba germană, note și prefață de Romanița Constantinescu. Pitești: Paralela 45, 2006. 470 p. ISBN: (10) 973-697-810-9, ISBN: (13) 978-973-697-810-4
10. www.humanitas.ro [Accesat: 10.02.2019]

Date despre autor:

Diana DEMENTIEVA, doctorandă, Școala doctorală Științe Umaniste, Universitatea de Stat „Dimitrie Cantemir”, din Chișinău; învățătoare la Școala Primară de Creativitate și Inventică „Prometeu-Junior”, mun. Chișinău.

E-mail: dementievad@mail.ru, dementieva23diana@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2348-9094

Prezentat la 22.09.2019